

FORSKNING

JARLDÖMENA I VÄSTERHAVET OCH ÖSTERSJÖN

Av professor GERHARD HAFSTRÖM

Den norske riksarkivarien Asgaut Steinnes har genom sin banbrytande undersökning »Gamel norsk skatte-skipnad» klarlagt de norska ledungsskatternas sammansättning och deras samband med utfärdsledungen. Med ledning härav har han också lyckats förklara den gamla indelningen av de norska skatteländen i väster. I nedanstående artikel har professorn i rätts-historia vid Lunds universitet Gerhard Hafström uppvisat en nära släktskap mellan de norska såsom jarldömen organiserade skattlanden och svearnas jarldöme i Östersjön, nämligen Gotland. Professor Hafström har också uppvisat, att släktskap föreligger mellan de tusenåriga kapellen på de norska öarna och de äldsta uppländska kapellen, de s. k. tolftakyrkorna, och därmed lämnat ett nytt bidrag till frågan om kristnandet av de nordiska folken.

DE NORSKA skattlanden ute i Västerhavet voro Orkneyöarna, Shetlandsöarna och Hebriderna jämte den i Irländska sjön belägna ön Man. Enligt de norska sagorna förvaltades de av kungliga jarlar och voro alltså s. k. jarldömen. Av uppburna skatter tillföll två tredjedede-

lar den norske konungen och en tredjedel jarlen.

Härutinnan förelåg överensstämmelse med sveakonungens skattland i Östersjön, nämligen Gotland.

Gutasagan (2 kap.) lämnar härom följande intressanta skildring: »Många konungar stridde mot Gotland, medan det var hedniskt. Dock behöllo gutarna alltid seger och sin rätt. Sedan sände gutarna många sändemän till Sverige. Men ingen av dem kunde göra fred förrän Avair stråben från Alva socken; han gjorde först fred med svearnas konung. När gutarna bådo honom fara, svarade han: 'I veten, att jag nu är närmast död och fall. Given mig då, om I viljen, att jag skall fara i en sådan våda, tre mansböter, en för mig själv, en annan för min födde son, och en tredje för min hustru.' Ty han var klok och mångkunnig, såsom säggen går om honom. Han ingick i stadgad rätt med svearnas konung. Sextio marker silver vart år, det är gutarnas skatt, så att Sveriges konung skall hava fyrtio marker silver av de sextio, och jarlen skall

hava tjugo marker silver. Denna stadga hade han gjort med landets råd, förrän han for hemifrån. Så gingo gutarna frivilligt under svearnas konung, för att de måtte fria söka till Sverige på alla ställen utan kornband och andra förbud. Hägn och hjälp skulle konungen giva gutarna, om de tarvade det och krävde det. Sändebud skall och konungen och likaledes jarlen sända till gutarnas ting och låta där upptaga sin skatt. De sändebuden skola lysa fred för gutarna att fara över havet till alla platser, som tillhöra Uppsala konung, och likaså för dem som den vägen äga söka hit.»

För förvaltningsändamål var ön Man indelad i sex lika delar, s. k. *sheadings* (av fno. *settungr*, sjätte-del). En motsvarighet härtill synes ha funnits på Orkneyöarna. Den norske riksarkivarien Asgaut Steinnes har sålunda i sin märkliga avhandling »Husebyar» uppvisat, att Orkneyöarna varit indelade i 6 husabydistrikt, med en husaby i varje.

Även med denna indelning föreligger överensstämmelse på Gotland. Enligt Gutalagen var sålunda ön indelad i 3 tredingar och 6 sjättingar, vilket synes ha varit en indelning för såväl kult- som rättskipning. Ännu på lagens tid voro sålunda de högre tingen tredings-ting och sjättingsting.

De norska skattlanden voro också indelade i mindre enheter, vilka motsvarade varandra. Dessa

hette på Orkneyöarna *urislands*, på de söder därom belägna *Suderøyane tirungs* samt på ön *Man treens*. Varje urisland var i sin tur indelad i 4 *skattlands*, under det att varje tirung och treen var indelad i 4 fjärdingar. Steinnes har i sin ovannämnda undersökning uppvisat, att varje sheading på ön Man omfattade 36 treens, och att varje husabydistrikt på Orkneyöarna likaledes omfattade 36 urislands.

Det synes mig vara möjligt att av sistnämnda uppgift draga en viktig slutsats; namnet på urislands underavdelning skattland ger vid handen ett samband med skattesystemet. Urisland bör i så fall ha fått sitt namn däray, att det en gång haft att erlægga ett öre silver i skatt. Skatten från varje husabydistrikt — som ju bestod av 36 urislands — bör i så fall ha varit 36 öre och från hela jarldömet ($6 \times 36 =$) 216 öre eller 27 mark. Då skattläggningen återgår till vikingatiden, är det antagligt, att skatten — liksom de till konungen utgående böterna — erlagts i s. k. *baugar*, dvs. betalningsringar av guld eller silver eller delar däray. En till den norske konungen utgående *baugr* hade ett laga värde av 12 öre silver. Den till 216 öre silver från jarldömet utgående skatten har alltså uppgått till ($216: 12 =$) 18 *baugar*. Då konungen skulle erhålla två tredjedelar och jarlen en tredjedel bör sålunda den årliga konungsskatten ha uppgått till 12 *baugar* och jarlskatten till 6

baugar, något som helt stämmer med den förhärskande fornnordiska tolvtalesräkningen.

Även beträffande den årliga skattens storlek föreligger en anmärkningsvärd överensstämmelse med de gutniska förhållandena. Enligt Gutasagans ovannämnda uppgift uppgick ju nämligen den årliga skatten till 30 mark silver.

Det föreligger emellertid ännu närmare släktskap mellan förhållandena i de norska skattlanden och i det norska hemlandet, nämligen beträffande ledungsorganisationen och ledungsskatterna. De norska ledungsenheterna hette i Gulatingslagen på västkusten *manngerd* och i sydvästra Norge *lid*; den svenska motsvarigheten hette *hamna*. Varje sådan enhet, som bestod av ett antal gårdar, var vid ledungsuppbådet skyldig att utsända en beväpnad stridsman, försedd med proviant för härtåget. De år då ledungsflottans hövding, konungen, inte utlyste både »män och mat» utan endast mat omfattade förpliktelsen att sända provianten i st. f. till skeppen till konungens visthus. De av korn eller mjöl samt fläsk och smör bestående matvarorna förtärdes då i stället vid konungens bord, varför denna börda, som med tiden övergick till en årlig skatt, kallades för *bordledning*. Det framgår av de bevarade skatte- och jordeböckerna, att ledungsprovianten ännu under 1500- och 1600-talen erlades såsom en grundskatt.

Detta skedde inte bara i de tre nordiska rikena utan även i de norska jarldömena. Steinnes har nu kunnat uppvisa, att vissa ledungsskatter, som vilade på den norska liden, utgjordes med samma storlek av det s. k. skattlandet på Orkneyöarna. Ledungsenheterna i de norska jarldömena i väster voro alltså på ön Man fjärdedelen av en treen, nämligen *fjårdingen*, samt på Orkneyöarna fjärdedelen av ett urisland, nämligen *skattlandet*. Det följer härav att envar av de ovannämnda underavdelningarna, nämligen treen, tirung och urisland, följaktligen bestått av 4 ledungsenheter. Deras fornsvenska motsvarigheter voro de s. k. *tolfterna*, vilka nämligen omfattade 4 hamnor.

Den fornsvenska tolften omtalas ännu i Upplandslagen. Enligt bestämmelser i dess kyrko- och konungabalk skulle till varje s. k. hundareskyrka höra 1 markland jord och till varje *tolftkyrka* $\frac{1}{2}$ markland. Ett annat ord för tolftkyrka var *cappalskirkia* — tolftkyrkan byggdes vid kristnandet som ett oansenligt kapell med stavkonstruktion, vilken senare ersattes av den i allmänhet av sten byggda sockenkyrkan.

En motsvarighet till de uppländska tolftkyrkorna synes ha funnits på de norska öarna i Västerhavet. Som ovan nämnts var tolftens motsvarighet treen på ön Man och urisland på Orkneyöarna. I varje treen — liksom i varje urisland — fanns

nu ett litet kapell, som kallades *keill*. När större kyrkor byggdes på öarna, råkade dessa små kapell i ödesmål. I stället ålåg det invånarna i en treen, resp. ett urisland, att underhålla en viss del av kyrkogårdsmuren.

Enligt den framstående norske keltologen, professor Carl Marstrander, kunna kapellen på ön Man i allmänhet dateras till tiden före den norska erövringen, under det att kapellen på Orkneyöarna tillkommit sedan norrmännen blivit kristnade omkring år 1000. På grund av kapellens regelbundna förekomst i överensstämmelse med den gamla förvaltningsindelningen ligger det förvisso närmast till hans antaga, att kristendomen här, liksom på Island, i stora delar av Norge och i det svenska Uppland antagits genom samfällda tingsbeslut, varigenom bygdelagen på en gång kristnades.

I en år 1949 tryckt undersökning om »Naval defence in Norse Scotland» har den skotske historikern Hugh Marwick beträffande de små kapellen i väster framkastat följande fråga: »Is it possible that here also light can be thrown on the subject from facts in Western Isles?» Sedan dess har såvitt bekant inte gjorts några ytterligare undersökningar om de äldsta kapellen på dessa öar och deras förhållande till den förkristna kulturaniseringen. Beträffande motsvarande förhållanden i de uppländska folklanden, tror jag emellertid att

några vägledande iakttagelser redan nu kunna göras.

Ordet *tolft* ingår i fyra uppländska sockennamn, nämligen *Tolptakirkia* i Tierps hundare, *Husby-Sjutolft* i Trögs hundare, *Fröstolft* (nuv. Frösthult) i Simtuna hundare, och slutligen *Lundatolft* (nu Lunda) i Seminghundra hundare. Det första namnet är ju identiskt med det sedvanliga kapellnamnet, nämligen *tolptakirkia*. Husby-Sjutolft betyder den vid den hedniska kungliga husabyns mark belägna tolften vid sjön. Fröstolft bevarar i sin förled namnet på den hedniska guden *Frö* och Lundatolft påminner om den hedniska *offerlunden*. Om såväl guden som lunden påminna inledningsorden i Upplandslagens kyrkobalks första flock, vilka enligt min uppfattning äro lämningar av det tingsbeslut, varigenom kristendomen antogs. De lyda i översättning:

»På Krist skola alla kristna tro,
att han är Gud
och ej äro gudar flera
än han allena.
Ingen skall åt *avgudar* blota,
och ingen skall på *lund* eller
stenar tro.

Alla skola kyrkan vörda,
dit skola alla
både levande och döda,
de som komma till världen
och de som hädan gå
Krist bjöd, att kyrka bygga.»

På grund av att hedniska kultnamn — namn på »avgudar» och

lundar — ingått i tolftnamnen, är det sannolikt att tolfterna i Uppland inte bara ingått i den gamla ledningsorganisationen utan — liksom hundaret — också varit led i den hedniska kultindelningen. Det förefaller sålunda, som om de äldsta uppländska kristna träkapellen eller små stavkyrkorna byggts på de gamla hedniska bygdetempelns plats.

De gamla norska öarna i Västerhavet uppvisa alltså i många olika avseenden nära överensstämmelser med motsvarande förhållanden i de nordiska länderna. De norska skattlanden voro organiserade som jarldömen, varvid konungens och jarlens andelar av skatten voro lika stora som i Norge och på Gotland. Indelningen i sjättingar var den-

samma som på Gotland. Ledningsorganisationen och dennas enheter voro vidare likartade med de norska och svenska. Slutligen överensstämde kapellorganisationen på de norska öarna med den uppländska tolftindelningen. I vissa fall kunna dessa likheter förklaras genom den norska erövringen, men i andra fall synes det som om äldre orsaker föreligga. Här liksom på andra områden inom den äldsta anglosaxiska och nordiska historien — exempelvis beträffande släktskapen mellan hundreds- och hundaresindelningen — vänta viktiga uppgifter för forskningen. Måhända kunna dessa först lösas genom ett organiserat vetenskapligt samarbete mellan engelska och skotska samt nordiska forskare.